

1. Bevezetés

A kártérítési jog a magánjog egyik legfontosabb területe, amelynek története igen hosszú múltra tekint vissza. A kora középkorban a klasszikus római jog szabályai feledésbe merültek. Bár a 12. századtól újra feléledt a római jog oktatása az itáliai egyetemeken, mégsem mondhatjuk, hogy a klasszikus római jog szabályait kezdték el újra alkalmazni a középkorban, hiszen ez nem igaz, mert a glosszátorok számára a római jog valójában csak ürügy volt a jog modernizálására. Ezt a saját koruk viszonyait visszatükröző jogot *ius communé*nak, közös jognak nevezték.¹ Ehelyütt ennek a középkori közös jognak a deliktuális kártérítési jogra vonatkozó szabályait szeretném összefoglalni és elemezni a fennmaradt középkori források alapján.

Az ókorban a *damnum iniuria datum* római jogi *delictum* tényállása kezdetben csak meghatározott dologron-gálásokra terjedt ki, és bár körét a klasszikus jogtudósok folyamatosan tágitották, még a iustinianusi jogban sem vált olyan általános fogalomká, mint a modern értelemben vett károkozás.

A károkozásra vonatkozó esetjogias szabályokat összefoglaló *lex Aquilia* (Kr. e. 286) első fejezete az idegen rab-szolga és barom (szamár, kecske, ló, juh, marha, de nem baromfi, kutya és vadállat) megölését szabályozta, második fejezete Justinianus idején nem volt hatályban, harmadik fejezete pedig az égetéssel (*urere*), töréssel (*frangere*) és zúzással, roncsolással (*rumpere*) elkövetett dologron-gásokat szabályozta.²

Ezeket a tényállásokat a klasszikus és a iustinianusi jog tovább tágitotta *utilis* és *in factum actió*kkal és egyéb módszerekkel, de a *damnum iniuria datum* még Justinianus korában sem terjedt ki minden károkozásra.³

2. A kártérítési jog a glosszátorok korában

A civilista glosszátorok ezt a helyzetet örökölték az ókori római jogtól. Erdemük, hogy szinte majdnem általános generálklauzulává tették a *damnum iniuria datum* cselekményét, de törekvésük sokszor a iustinianusi jogkönyvek szövegébe ütközött, ezért nem lehetett teljes körű. A civiljogban törvényhozói beavatkozásra lett volna szükség, de ilyen egyetemes világi törvényhozói hatóság nem volt, mert még a német-római császár hatalma sem terjedt ki egész Európára. Ezért a glosszátorok elméleti fejtegetései helyi szinten a statutárius jogalkotásban, egyetemes szinten pedig a pápai jogalkotás révén (*Liber Extra* 5.36.8) érvényesültek. IX. Gergely pápa 1234-ben kelt dekretálisa már minden károkozás esetében kártérítési kötelezettséget írt elő.⁴

Bónis Péter

A középkori deliktuális jog néhány fontos kérdése a *ius commune* szerzői szerint

3. A glosszatori kártérítési jog alapelvei

A glosszátorok által továbbfejlesztett kártérítési jog három jelentős alapelve támaszkodik, ami a római jogtól eltérő alapelvei rendszert jelez.

a) Egyrészt erőteljes törekvés mutatkozott arra, hogy a római jog esetjogias gondolkodását meghaladva *általános generálklauzulává* tegyék azt az elvet, hogy a károkozó köteles megtéríteni az általa okozott kárt. A iustinianusi római jog még nem ismerte azt az alapelvet, amely szerint a jogellenesen okozott kárt meg kell téríteni, mert a kártérítésnek csak meghatározott jogcímen volt helye. Ezt a római jogból ismert rendszert a glosszátorok gyökeresen átalakították.

A glosszátorok tanításait a *Liber Extra* (5.36.8) emelte törvényerőre 1234-ben, mivel a középkorban az egyház volt az az egyetemes törvényhozó, amely általános érvényű szabályokat alkothatt, mert egy császári rendelkezés sem kapott volna általános elismertséget azokon a területeken, amelyek nem voltak a Német-Római Birodalom részei. IX. Gergely pápa ügylevele szerint, ha „felröhatóan kárt okoztál vagy személyesértést követtél el, vagy másoknak ebben segítettél, akár hozzá nem értésedből, akár hanyagságodból, a jog szerint kártérítést kell adnod ezek miatt”.⁵ Ez a megfogalmazás nemcsak visszatükrözte a glosszátorok felfogását, hanem törvényerőre emelte az okozott kár megtérítésének elvét is jóval a természetjogi iskola tanításait megelőzően.

b) A glosszatori kártérítési jog másik alapelve, hogy a kártérítés polgári jogi, kötelmi, megtérítési jogviszony. A jogviszony alanyai a vétőképes károkozó és a károsult. A jogviszony tárgya a kártérítés, amely az okozott kárhoz igazodik, és lehet természetbeni vagy pénzbeli. A jogviszony tartalma: a kár megtérítése. A iustinianusi római jogtól eltérően a magánjogi felelősségre vonás a büntetőjogtól független alapra helyezkedett a középkorban a glosszátorok és kommentátorok munkássága alapján. Mivel a kártérítés kötelmi jogviszony, nem a büntetőjog szabályai vonatkoztak rá, hanem a polgári jog szabályai. A polgári jogi és büntetőjogi felelősség a glosszátorok és a kommentátorok hatására különült el egymástól.

c) A glosszatori kártérítési jog másik alapelve a *culpára* épülő felelősség. Bár a középkori jogtudomány kimondta,

hogy nincs büntetés vétkesség nélkül (*nulla poena sine culpa*), ez még nem jelenti azt, hogy a glosszatori kárfelelősség kizárólag vétkességi kárfelelősség volt. A glosszátorok szerint az *actio legis Aquiliae* vonatkozásában a *culpa levissima* is kártérítésre kötelez, és a glosszátorok korában a *culpa levissima* még objektív tényállásokat is magában foglalt.

Egy 1174–1180 körül készült (magister Waltherus tanítványainak tulajdonítható) párizsi *summa legum*⁶ szerint például *culpa levissima* az, ha valaki a haszonkölcsönbe vett tárgyat páncélszekrénybe tette, az ajtót, ablakot bezárta, de a dolgot mégis ellopták. Ebben az esetben a haszonkölcsönbe vevőnek semmilyen erkölcsi szemrehányást nem lehet tenni, ezért felelőssége objektív. Hasonlóképpen foglalt állást Accursius is.⁷ Véleménye szerint a lopás és a tűzvész a *culpa levissima* esetei, mert ezek nem történhetnek *culpa* nélkül, bár egyes glosszátorok úgy vélekedtek, hogy itt a *culpának* valójában nyoma sincs. A lopást Odofredus szintén a *culpa levissima* esetének tartotta.

A szubjektív felelősség elvével sehogyan sem lehetett összeegyeztetni a lopást, ezért a kommentátorok a szubjektív felelősség elvének fenntartása érdekében arra kényszerültek, hogy a lopás tényállását két kategóriára osszák fel.

Guillelmus de Cuneo 1315 körül úgy vélekedett, hogy ha a lopást megbízhatónak tartott személy (például hozzátartozó) követte el, akkor az *vis maior*, ha azonban olyan valaki követte el, akiről alaposan lehetett feltételezni azt, hogy lopni fog, akkor a lopás *culpa levissima*. Ezzel a felosztással gyakorlatilag teljessé vált a *culpa levissima* szubjektív vizsgálása, nem maradt többé olyan objektív tényállás, amelyet a *culpa levissima* fogalma alá vontak volna.⁸

4. Általános felelősségi tényállás

A glosszatori jogtudomány szerint az általános felelősségi tényállásnak három eleme van: a) a vétkesség (*culpa*), b) a kár (*damnum*) és c) az okozati összefüggés.

4. 1. A vétkesség

A káron kívül a római jog tényállási elemnek tekintette az *iniuriát* is. Az *iniuria* szó szerint jogellenességet jelent, de a glosszátorok ezt vétkességnek (*culpa*) értelmezték. A *Summa Vindobonensis*⁹ csak objektív jogellenességnek tekintette, de Rogerius *summája* már egyértelműen *culpának* magyarázza az *iniuriát*: „A jogellenességet akár tevőlegesen, akár mulasztással elkövetett vétkességnek vesszük.”¹⁰ Azo,¹¹ Accursius¹² és Odofredus szintén így foglaltak állást, és a vétkességet a kártérítés alapvető követelményének tekintették.

A mai kártérítési dogmatikában különválik a jogellenesség és a vétkesség. A vétkesség semleges színezetet kap, pusztán a pszichikai viszonyt értik rajta. A glosszátorok szerint viszont a vétkességet és a jogellenességet nem lehet szétválasztani. Az *iniuria* vétkességként való értelmezését Imerius egyik glosszája is bizonyítja. Feltehető tehát, hogy ez az értelmezés, amely évszázadokra meghatározta a deliktuális jogot, Imeriustól ered. Szerinte, ha valaki jogszerűen okoz kárt, mint például a jogosan védekező az önvédelemmel, akkor az *iniuria* hiánya miatt nem felel a *lex Aquilia* szerint, mert azt tette, amit a jog megenged. Imerius¹⁴ sze-

Azo Bononiensis jurisconsultus¹³

rint a felelősséget kizáró körülmények egyszerre zárják ki a jogellenességet és vétkességet, hiszen az, aki azt teszi, amit a jog megenged, nem lehet vétkes. A *culpa* tehát nemcsak a tettes és a tett közötti pszichikai viszonyt jelölte, hanem a jogi értelemben vett helytelenítést is. Az tehát, hogy a glosszátorok az *iniuriát* azonosítják a *culpával*, nem jelenti azt, hogy a jogellenesség követelményét megszüntetnék, hanem éppen ellenkezőleg, beleveszik azt a *culpa* fogalmába.

Mivel a *culpának* nagyon fontos szerepe van a glosszatori kártérítési jogban, felmerül a kérdés: vajon szubjektív felelősség-e a glosszatori kártérítési jogi felelősség?

A glosszátorok szerint az *actio legis Aquiliae* vonatkozásában a *culpa levissima* is kártérítésre kötelez. Ha (tévesen) a jelzős szerkezetből indulunk ki, a *culpa levissima* a neve alapján a *culpa*, vagyis a vétkesség egyik fajtája, ezáltal szubjektív felelősségi alakzat. Ez azonban túlzottan leegyszerűsítő és bizonyos mértékben téves állítás lenne.

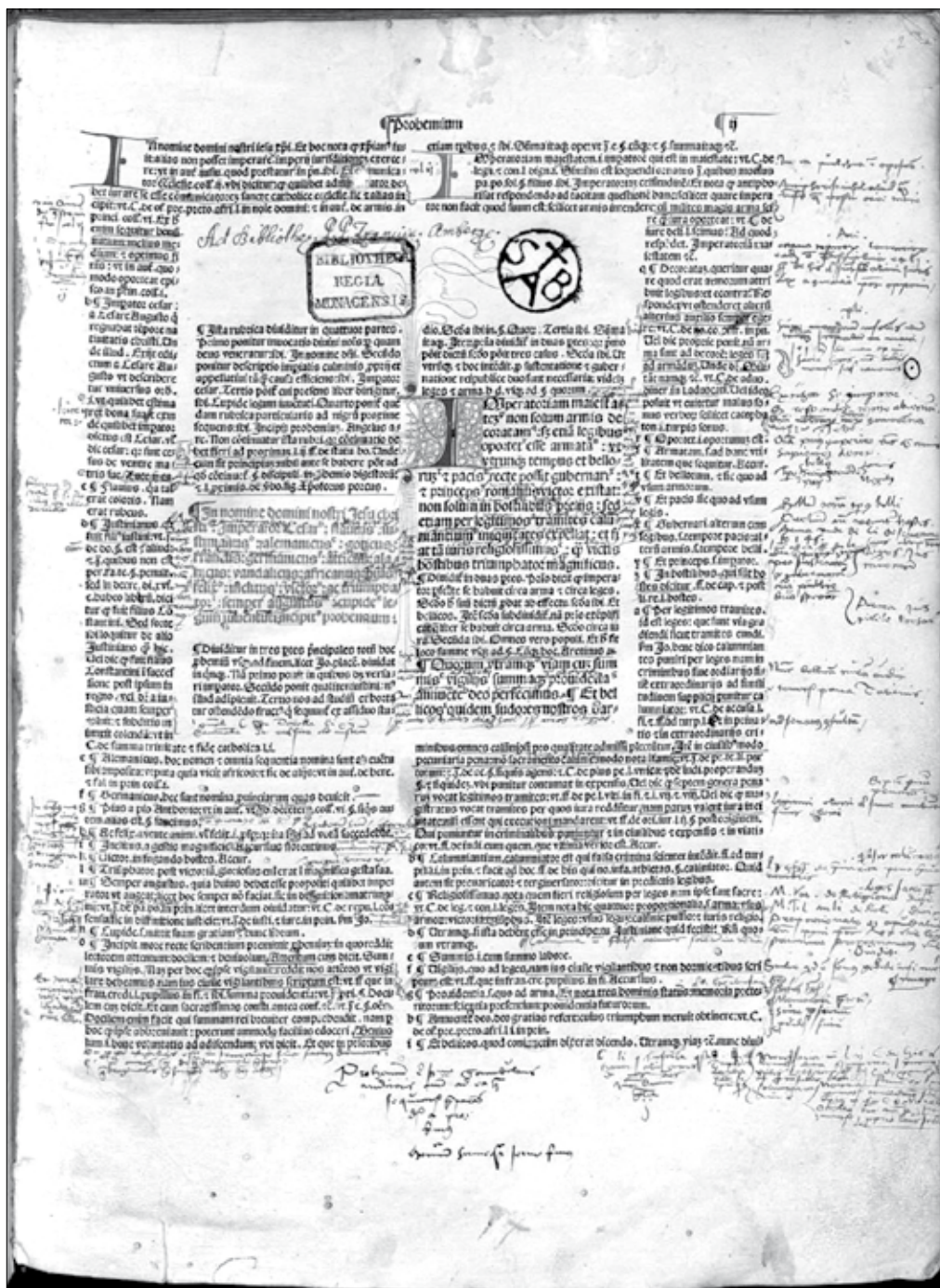
Egyrészt a *culpa levissima* igen szigorú és igen nagy fokú gondosságot követel meg. Mértéke a leggondosabb

családapa (*diligentissimus paterfamilias*) gondossága. Nem a konkrét károkozó személyéhez igazodik tehát, hanem egy elvont gondossági mércéhez. Accursius szerint a *culpa levissima* mindazt magába foglalja, ami objektíve elhárítható, amit a technika és a tudomány állása szerint a leghozzáértőbb, leggondosabb ember a világon el tud hártani.¹⁵ Ez pedig nem kevés. Elvileg a legcsekélyebb gondatlanság, figyelmetlenség is elegendő a kártérítéshez.

Ezt a szigorú felelősséget Rogerius¹⁶ még a mulasztásos gondatlanságra (*culpa omissiva*) is kiterjesztette, Johannes Bassianus szerint azonban a *culpa Aquiliana* nem állhatott csak mulasztásban, hanem tevőlegesen kellett lennie (*culpa commissiva*).¹⁷

A kánonisták még így is túlságosan szigorúnak tartották a *culpa levissimam*. Simibaldus Fliscus ezért csak *culpa lata* esetén írta elő a kártérítési kötelezettséget. Panormitanus később ellenkező véleményt képviselt, és a civilisták vélekedését fogadta el.¹⁸ Szerinte a fizetendő összeg nem büntetés (*poena*), hanem kártérítés (*interesse*), ami megalapozza a szigorúbb felelősséget.

Az egyházjog felelősséget enyhítő irányával szemben ellenkező irányt képviselt számos városállam statútuma, amelyek fittyet hányva a római jogra és a kánonjogra egyenesen objektív felelősséget írtak elő, bár a *culpa levissimam* a jogalkalmazásnál belemagyarázták ezekben a szabályokba is.¹⁹

Accursius: Glossa ordinaria

4. 2. A culpát kizáró körülmények

A felelősséget a glossátorok szerint számos tény kizárhatja. Ezeket a körülményeket a *Liber Extra* egyik glosszája foglalta össze.²⁰

a) Nem terheli kártérítési kötelezettség a károkozót, ha nem volt beszámítható. A károkozó beszámíthatóságának hiányára nem hivatkozhatott, ha ezt az állapotát maga idézte elő (például leitta magát). A gyengeelműek, az elmeháborodottak nem tartoztak kártérítési felelősséggel. A serdületlenek általában nem voltak beszámíthatók, viszont a körülmények mérlegelése alapján megállapíthatták vétőkéességüket a *malitia supplet aetatem* elv alapján. Itt azt kellett mérlegelni, hogy a kiskorú károkozó adott értelmi fejlettségi szintjén tisztában lehetett-e magatartása károsító következményeivel, és felismerhette-e azt, hogy magatartása a társadalom helytelenítését vonja maga után.

b) Nem terheli kártérítési kötelezettség a károkozót, ha bizonyítja, hogy a kár a károsult hibájából (*culpa cum culpa compensatur*) vagy beleegyezésével következett be. Ha azonban a beleegyező nyilatkozat érvénytelen, a károkozó kártérítésre köteles. Érvénytelen a beleegyező nyilatkozat, ha jóerkölcsbe vagy jogszabályba ütközik, ha tévedés, megtévesztés vagy jogellenes fenyegetés hatására tették, illetve, ha a nyilatkozó cselekvőképtelen volt, vagy nem volt rendelkezési joga a nyilatkozat tárgya felett. Személyhez fűződő jogokról általában nem lehet lemondani, mert az a jóerkölcsbe ütközik.

c) Nem terheli kártérítési kötelezettség a károkozót, ha kényszer vagy fenyegetés hatása alatt cselekedett (*alterius impulsu*). A kényszer vagy fenyegetés kizárja a szabad akaratot, ezért *culpa* hiányában kártérítési felelősségről nem beszélhetünk.²¹

d) Nem terheli kártérítési kötelezettség a károkozót, ha másnak személyét vagy vagyonát közvetlenül fenyegető és más módon el nem hárítható veszély (szükséghelyzet) fennállását bizonyította.

A glossza azt a példát hozza fel, amikor a természeti események, például vihar vagy tűzvész folytán előállott

szükséghelyzet csak olyan cselekménnyel hárítható el, amely másnak kárt okoz. Ebben az esetben a kárt a károsultnak kell viselnie, kivéve, ha a veszély előidézése felróható a károkozónak, vagy ő a szükséghelyzet megszűntetése során indokolatlanul nagy kárt okozott.

e) Nem terheli kártérítési kötelezettség a károkozót, ha jogos védelmi helyzet fennállását bizonyította. A jogos védelmi helyzetben elkövetett károkozásnak a glossza²² szerint három feltétele volt: a) jogtalan támadással egyidejűnek (*in continenti*) kellett lennie; b) arányosnak kellett lennie a támadó cselekménnyel; c) védekező, nem támadó jelleget kell mutatnia, amit mindig vélelmeztek, ha a védekezés a támadással egyidejű volt.

f) Azo szerint kizárja a felelősséget a károkozó tévedése is, amennyiben ez neki nem felróható.

4. 3. A kár fogalma

A kár vonatkozásában a glossátorok a római jog álláspontját fogadták el, amely szerint a kár a vagyon csökkenése (*deminutio patrimonii*).

E csökkenés jellege szerint a kárnak két fajtája van.²³ Ha a vagyon azáltal csökken, hogy bizonyos vagyontárgyak tönkremennek, megsemmisülnek, megromlólódnak, ún. *damnum emergens*ről, felmerülő kárról beszélünk, amely a ténylegesen érzékelhető, valóságos vagyonszökkenés (*quantum abest* – „amennyi hiányzik”). A glossátorok szerint egy vagyoni jog elvesztése (például a már megítélt összeg vagy a már megkötött szerződésben rögzített ellenérték meg nem fizetése, behajthatatlanná válása, vagyis a *lucrum perditum*) szintén *damnum emergens*nek minősült.

Azo szerint kárnak számít az éretlen szülő leszüretelése, az éretté viszont nem (kivéve, ha ellopják, de ekkor a *furtum* keresete áll rendelkezésre). Kárnak számít egy állat megölése is.

A munkaképesség csökkenése vagy a kiesett munkabér (*operae amissae*) szintén kárnak számított a jog szerint, és ezeket is meg kellett téríteni.

Azo Summája²⁴

Kárnak minősülhet az is, ha olyan előnytől, haszon-
tól esünk el, amelyet joggal és alaposan remélhettünk
(*quantum lucrari potui* – „amennyi hasznot szerezhettem
volna”). Az ilyen kárt *lucrum cessans*nak, elmaradt has-
zonnak nevezzük.²⁵ A glosszátorok szerint csak a *lucrum*
impeditum tartozik ide, a *lucrum perditum* nem.

Emellett a glosszátorok a megtérítendő kár összegébe
tartozónak tekintették a keletkezett kár enyhítéséhez vagy
kiküszöböléséhez szükséges költségeket (*expensae*) is.²⁶
Idetartozott különösen a jogérvényesítés vagy a kijavítás
költsége. Ennek alapján például a károkozót kötelezni kel-
lett az ügyvédi költségek megfizetésére.

Az ún. nem vagyoni károk vonatkozásában egyértel-
mű, hogy az ókori római jog az ilyeneket nem tekintet-
te kárnak, mert ezáltal a károsult vagyona nem csökken.
A glosszátorok ugyan a rómaiak kárfogalmát nem vitat-
ták, de a kártérítést az ilyen sérelmek esetében is igyekez-
tek fokozatosan lehetővé tenni. Elsősorban a személyiségi
jog sérelmének vagyoni következményei sarkallták őket
arra, hogy a nem vagyoni kár megtérítését is biztosítsák.
Ha valakinek az arcát megsebesítik, vagyoni kára nem
keletkezik, de az elcsúfított arc miatt a hajadon neheze-
ben talál magának férjet, aki eltartaná, így vagyoni kára
van. De még ez a gondolatmenet is nagyon nehezen talált
elfogadásra. Azo szerint például az arc elcsúfítása miatt
önmagában nem kérhető kártérítés.²⁷ Még Jacobus de Ra-
vanis is csak a nők esetében ismerte el az ilyen kár meg-
téríthetőségét (*pretium deformitatis*).

Még jellemzőbb a kánonjog álláspontja, amely szerint
az arc elcsúfítása miatt kártérítés nem kérhető, viszont a
sértettet büntetés (*poena*) címén 50 arany illeti. Ez a véle-
mény tekinthető a sérelemdíj ősenek.²⁸ Az említett összeg
tehát bármiféle vagyoni kár, vagyonsökkenés bizonyítá-
sa nélkül megillette a károsultat.

Érdekes, hogy egy ember megölése miatt viszont Azo
már elismerte a kár megtérítésének lehetőségét. Azo és
Rogerius szerint az ember megölése is kárnak számít, és
helye van az *actio legis Aquiliae* alapján a kártérítésnek,
noha Bulgarus a római jog betűjéhez ragaszkodva még
megtárgadta a keresetet ezekben az esetekben.²⁹

Az egyházjog az elcsúfított, házassági ígérettel hitege-
tett hajadonok esetében is elismerte a nem vagyoni kár-
térítés lehetőségét arra hivatkozással, hogy az ilyen lány
szintén nehezen talál magának férjet. Mivel az egyház
szerint házasságot csak szabad akaratból lehet kötni, a fér-
fit nem lehet kényszeríteni arra, hogy elvegye a lányt és el-
tartsa, de arra igen, hogy megtérítse a leány nem vagyoni
kárárt, amelyet általában a nő társadalmi állásához képest
elérhető hozomány összegében határoztak meg.

4. 4. Az okozati összefüggés

Az okozati összefüggés tekintetében a civilista glosszá-
torok különösebb elméletet nem dolgoztak ki, a különféle
példákat rendszertelenül sorolták fel. A római jogi forrá-
sok alapján közvetlen, fizikai okozatosságot (*corpore in*
corpore) kívántak meg az *actio directa legis Aquiliae* ese-
tében. *Utilis actio* illette meg a károsultat, ha a károkozás

a corpore in non corpore történt, például kiütöm a kezed-
ből a gyűrűt, amely a tengerbe esik, valamint ha *non cor-
pore in corpore*, például ellopom a kerítést, és az állatok
elkóborolnak.³⁰ *Actio in factum* alapján perel a károsult, ha
a károkozás *non corpore in non corpore* történt.

Az okozatosság tanára a civilisták helyett inkább a
kánonjog fordított figyelmet. Az okozatossági tanban a
középkori skolasztikus filozófia fogalmi bukkannak fel.
A kánonjog megkülönböztette a közvetlen okot (*causa*
proxima) a közvetett októl (*causa remota*). A kánonjog
szerint a közvetett ok általában a kár okának nem volt
tekinthető, kivéve ha a károkozó cselekmény szándékos
volt, vagy a kár olyan cselekmény alatt vagy következté-
ben következett be, amelynek kifejtésére nem volt enge-
délye a károkozónak (*operae illicitae*).³¹

Ha az okozati összefüggésbe harmadik személy vagy
vis maior lépett, a károkozó nem felelt, kivéve, ha ezek-
ről tudott, és elkerülhette volna a kárt. Ha például valaki
a telkén tüzet rakott, és a hirtelen feltámadt szél miatt a
tűz a szomszéd telkére is áterjedt, elpusztítva a szomszéd
szőlőjét, a károkozó nem felelt. Ha azonban a tűzgyújtás
idején már fújt a szél, akkor Azo szerint a károkozó felel,
noha a szél *vis maior*, mivel vétkesség előzte meg a *vis*
maiort (*culpa praecedat vim maiorem*).³²

4. 5. Több személy együttes károkozása (egyetemlegesség)

Már a *Liber Extra* idézett szakasza (X.5.36.8) is kimondja,
hogy aki más megkárosításában közreműködik, kártérítési
felelősséggel tartozik. Idetartozó tényállásnak tekintették
a társtettségét, amikor fizikailag együtt és közösen kö-
vetik el a károkozó tényállást, a felbujtást, amikor valaki
mást a deliktuális cselekmény elkövetésére rábír, illetőleg
a bűnszegédi magatartást, amikor valaki ilyen cselekmény
elkövetéséhez segítséget nyújt.³³

Sinibaldus Fliscus szerint, ha a károkozók egyéni fe-
lelőssége, vétkességük mértéke megállapítható, akkor
vétkességük szerint felelnek, ha ez nem megállapítható,
kártérítési felelősségük egyetemleges, vagyis bármelyik
károkozótól követelhető az egész kárösszeg.³⁴

4. 6. A károsulti közrehatás

Ha mind a károkozó, mind a károsult közrehatott a kár
okozásában, a modern polgári törvénykönyvek a kármeg-
osztás elvét követik, a *ius commune* azonban ezekben az
esetekben kizárta a kártérítés lehetőségét arra hivatkozva,
hogy a károkozó felelősségét kizárja a károsult vétkessége
(*culpa cum culpa compensatur*), ha a károsult vétkessége
nem volt nagyobb, mint a károkozó vétkességének foka.
A *ius commune* szerint tehát a károsult felelősségét telje-
sen kizárta az, ha a károsult is azonos fokban volt vétkes,
kivéve, ha a károkozó szándékosan okozta a kárt.³⁵

A fávágó tehát nem felelt és nem volt köteles kártéríté-
sre, ha a fáág leesése előtt figyelmeztette a járókelőket. Ha
a figyelmeztetés ellenére bárki arra ment, és a leeső fáág

megsértette, nem követelhetett kártérítést, mert ő is vétkesen járt el, és a károsult járókelő vétkessége (*culpa*) kizárja a károkozót, a favágó vétkességét, ha a járókelőt nem vehette észre. Ha azonban a favágó észrevette a járókelőt, és ennek ellenére tovább fűrészelt, akkor már szándékosan (*dolus*) járt el, és emiatt kártérítési felelősséggel tartozott.

Egy másik példa szerint, ha valaki játék közben a pályára lép, és a labda fejbe üti, a károkozót nem felel, mert játék közben kívülállónak nem szabad a pályára lépni.

A modern polgári törvénykönyvek ebben az esetben megosztják a felelősséget a károkozót és a károsult között akár vétkességük, akár közrehatásuk arányában. Így rendelkezik például az ausztriai ABGB 1304. §-a, illetve a BGB 254. §-a, a Codice civile 1227. cikke és a magyar Ptk. 6:524. §-a is. Ennek az álláspontnak a kidolgozása a természetjogi iskola érdeme (Christian Wolff). E felfogás úgy tekinti a kárt mint a közös vétkesség következményét (*culpa admixta*). A középkori *ius commune* ennél sokkal szigorúbb volt, a felelőtlenül lödörgő, ténfergő járókelőt kizárta a kártérítésből, hiszen neki kötelessége lett volna a kárt és a helyszínt elkerülni.

A kánonjog a vétkesség helyett az okozatosságra fordított figyelmet. A károsult vétkes közrehatása úgy is felfogható, mint amely megszakította az okozatossági láncot. Eszerint csak a közvetlen, megszakító okot (*causa proxima*) kell figyelembe venni, a közvetett ok (*causa remota*) nem tekinthető a kár okának.³⁶ Ha tehát a közvetlen ok, a károsult önkárokozó magatartása időben követte a távoli okot, a faág lefűrészelését, a favágó nem volt felelős. Ha tehát az okozatossági láncot valami megszakítja, az időrendben megelőző, távoli ok nem jön számításba. Kivétel, ha szándékos cselekmény volt a távoli ok (*Liber Extra* 5.11.11).

4. 7. A kártérítés módja

A kártérítés célja: az eredeti állapot helyreállítása (*in integrum restitutio*). A sértettet olyan helyzetbe kell hozni, mintha a kár nem következett volna be. Ez többféle módon valósulhat meg: természetben (visszaadással, kijavítással, cserével, stb.) vagy pénzben.³⁷ A római jog nem tette lehetővé a kár természetbeni helyrehozását, csak a kár pénzbeli megtérítését írta elő. A civilisták elfogadták a római jog álláspontját, de a kánonisták elsősorban a kár természetbeni megtérítése mellett foglaltak állást. Különösen a fajlagos dolgoknál volt lehetőség a természetbeni kártérítésre azáltal, hogy a károkozót ugyanabból a dologból ugyanannyit adott.

Ha a kárt pénzben térítik meg, felmerül a kérdés, hogyan kell kiszámítani annak összegét, milyen következmények vehetők figyelembe.³⁸ A glosszátorok közül Martinus már a *Summa Trecensis*-ben elismeri azt, hogy a bűncselekményből származó kár esetében az *interesse extra rem* is követelhető.³⁹ Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a civiljog elismerte a teljes kártérítés elvét a szerződésen kívüli, deliktuális károkozásból származó károk megtérítése érdekében. Az egyházjog viszont feltehetően ilyen esetben sem ismerte el az *interesse extra rem* érvé-

nyesíthetőségét, bár egyértelmű álláspontból nem beszélhetünk.⁴⁰

A civiljog szerint sem követelhető *interesse extra rem* címén olyan kár, amelynek ténybeli alapja nincsen, vagy az okozati összefüggés túl távoli. Azo szerint például egy adásvételi szerződés nemteljesítése miatt támasztott kártérítési igény alapjául nem fogadható el az az érvelés, hogy ha az eladott lovat és fegyvereket leszállították volna, a csatában érdemeket szerezhettek volna, és akár consul is lehetnék, következésképpen követelem a consul egyévi jövedelmét.⁴¹

4. 8. Az *actio legis Aquiliae* büntető jellegének megszűnése

A római jogban a polgári jog és a büntetőjog még nem volt két különálló jogág, ami a kártérítésben is megmutatkozott. Az *actio legis Aquiliae* büntetőkereset volt, és vegyes jellegét a justinianusi jogban is megőrizte, ezért *poena* címén a károkozótól a megrongált dolog 30 napra visszamenő legmagasabb értékét lehetett követelni.

A középkorban a glosszátorok kialakították az önálló büntetőjogot mint jogágot, ezért az *actio legis Aquiliae* büntető jellegére már nem volt szükség. A kereset büntető jellegét illusztrálja, hogy az alaptalanul védekező alperes ellen a justinianusi kereset kétszeres összegre ment. A glosszátorok erre utalva mondják, hogy az *actio legis Aquiliae* nem *actio poenalis*, hanem *actio poenabilis*, mivel nem mindig büntető jellegű, ahogyan Placentinus szerint az ember is eszes (*rationalis*) lény, de nem mindig használja az eszét (*rationabilis*).

Az *actio poenalis* és az *actio poenabilis* megkülönböztetés is szemlélteti a glosszátoroknak azt a törekvését, hogy megfosszák büntető jellegétől ezt a keresetet. Egyes szerzők már nem is *poenának* (büntetésnek), hanem *interessének* (kártérítésnek) nevezték a megítélt összeget, ami a kártérítési jellegre utal.

4. 9. A kárkövetelés átszállása

Mivel a büntetőkeresetek, így az *actio legis Aquiliae* is szorosan az elkövető személyéhez tapadt, ezért csak a károkozótól lehetett követelni. A római jognak ezt a hátrányos szabályát a civiljog fenntartotta, az egyházjog viszont lehetővé tette a jogutóddal szemben való érvényesíthetőségét is.⁴²

Ennek azért van különös jelentősége, mert jól mutatja azt, hogy a glosszátorok hogyan alakították át az ókori rómaiaknál eredetileg büntetőkeresetnek minősülő *actio legis Aquiliae*-t általános polgári jogi kártérítési keresetté, amely pusztán vagyoni reparációt jelentett. A glosszátorok e törekvéseiben szempont volt a károsult érdekeinek fokozott védelme, hiszen a károkozótól a jogutóddal szembeni fellépés lehetősége hatékonyabb jogérvényesítést tesz lehetővé. A kártérítési és a büntetőkeresetek végleges szétválása Donellus nevéhez köthető, aki a büntetőjogi jellegű *actio legis Aquiliae*-től megkülönböztette az *actio culpa damni datit*.⁴³

5. Speciális kárfelelősségi tényállások

Az általános felelősségi tényállás mellett a *ius commune* bizonyos speciális kárfelelősségi tényállásokat is szabályozott.⁴⁴ Ezeket a mai polgári jogi törvénykönyvek a kártérítés speciális fajtáiként szabályozzák, a *ius commune* azonban a római jogi hagyományok alapján ezeket csak részben tekintette deliktuális felelősségnek, mert sok ilyen tényállás a quasi-deliktuális kötelek között került felsorolásra, mint például az épületkárok vagy a (bírói) közhatalom jogszerűtlen gyakorlásával okozott károk megtérítése. Ezekről ehelyütt területi korlátok miatt nem áll módunkban részletes ismertetést adni. E tényállások külön tanulmány tárgyát képezhetik majd.

5. 1. Felelősség vétőképtelen személy károkozásáért

Az ókori római jogban a családapa a kárt okozó gyermeket vagy rabszolgáját *noxába* adhatta. Justinianus idején a gyermekeket már nem lehetett *noxába* adni, a középkorban pedig a rabszolgaság szűnt meg. Megmaradt viszont a családapa felelőssége, aki viszont mentesült a felelősség alól, ha bizonyította, hogy őt a nevelés és a felügyelet ellátásával kapcsolatban vétkesség, mulasztás (*culpa*) nem terhelte.

A *ius commune* szerint az, akinek belátási képessége oly mértékben korlátozott volt, hogy a károkozással kapcsolatos magatartásának következményeit nem volt képes felmérni, nem felelt az általa okozott kárért. A vétőképtelen helyett a vétőképtelen gondozója (családapa) felelt, de csak akkor, ha a gondozói kötelességét felróhatóan megszegte a glosszatori jogtudomány által meghatározott módokon.

Már Bulgarus és Placentinus is úgy nyilatkozott, hogy a vétőképtelen károkozásáért a gondozója felelt, ha *a)* a károkozásra parancsot adott,⁴⁵ vagy *b)* a vétőképtelent a károkozásra rábírta, vagy *c)* a cselekményből gazdagodott (például a lopott dologgal), vagy *d)* elmulasztotta megtiltani a deliktuális cselekmény elkövetését.⁴⁶ A glossza szerint akkor mentesült a gondozó a felelősség alól, ha nem tudta megtiltani a vétőképtelent a károkozást, amiből következik, hogy felelős volt a károkozásért, ha hatalmában állt volna megtiltani azt.⁴⁷ Placentinus kifejezetten hangsúlyozza, hogy az a különbség a gondozó és a nem gondozó között, hogy a gondozó akkor is kártérítési felelősséggel tartozik, ha nem tiltotta meg, amit meg kellett volna tiltania, míg ilyen felügyeleti-gondozói-tilalmazási kötelessége a kívülállónak nincs. A kártérítési felelősség alapja tehát a glosszátorok szerint a gondozó vétkessége, *culpája*.

A magyar Ptk. 6:544. §-a is vétkességi felelősséget kodifikált, mert a Ptk. szerint a gondozó mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a nevelés és a felügyelet ellátásával kapcsolatban felróhatóság nem terheli. Tehát, ha a gondozó nem volt vétkes, nem mulasztott, nincs kártérítési felelőssége.

A kánonjogban ez a felfogás nehezen jutott érvényre. III. Sándor pápa (1159–1181) egyik dekretálisa (*Liber Extra* 5.23.2) szerint egy gyermek játék közben megölte

a másikat, és a francia szokásjog szerint 100 arany pénzbüntetésre kötelezték az apját. A dekretális szerint azonban ez helytelen, mert a 14 év alattiak gondozóját nem lehet pénzbüntetésre kötelezni. A dekretális értelmezése azonban igencsak megosztotta a kánonistákat. Elsősorban az volt vitás, hogy a dekretálisban említett *poena* polgári jogi kártérítés-e vagy büntetőjogi pénzbüntetés.

Azt a dekretalisták egyöntetűen elismerték, hogy a 14 éven felüli károkozó esetén az apát lehet pénzbüntetéssel sújtani. Hostiensis szerint a 14 éven aluli esetében is lehet kötelezni az apát pénzbüntetésre, ha az nem magasabb, mint az okozott kár összege. A dekretalisták szerint ugyanis úgy kell értelmezni, hogy csak az okozott kár összegénél nagyobb pénzbüntetésre nem lehet kötelezni az apát, az ennél kisebb összegre viszont igen. A dekretális szerint a büntetőjogi büntethetőségre vonatkozik, nem a polgári jogi vétőképességre.⁴⁸

A kánonjog álláspontja csak később tisztult le, amikor elismerték a gondozó kártérítési kötelezettségét, de csak akkor, ha őt valamilyen vétkesség (*culpa*) terhelte, például rosszra nevelte a gyermeket, károkozásra ösztökélte, elmulasztotta megtiltani a cselekményt, vagy maga is gazdagodott a cselekményből. A büntetőjogban pedig az a szabály jutott érvényre, hogy a 14 év alatti bűnelkövető nem büntethető még pénzbüntetéssel sem, ahogyan ezt az említett *Liber Extra* (X.5.23.2) is előírta, bár egy olyan korban, amikor a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség különbségeit még nem tisztázták.

5. 2. Az állatkárok

A *Liber Extra* 5.36.8 külön szabályozta az állatkárok esetét. Ha valakinek az őrzetében lévő állatok másnak kárt okoztak, az őrzésre kötelezett személy köteles volt megfizetni az okozott kár teljes összegét, amennyiben vétkes vagy hanyag volt az állatok őrzésében. Ha ilyen vétkesség nem volt megállapítható, az állatot a károsult tulajdonába adhatta (*noxalis* felelősség), és ezáltal mentesült a teljes kár megfizetése alól. Ezek a szabályok csak a háziállatokra (például ló) vonatkoztak, a vadállatok (például szarvas, medve) által okozott károkokra nem, a vadállatokot nem lehetett *noxába* adni.⁴⁹

Az ókori római jogban az állatokon kívül a családtagokat és a rabszolgákat is *noxába* lehetett adni, de ez a lehetőség Justinianus korában már megszűnt, és a glosszátorok sem ismerték ezeket a régi római jogi intézményeket.

6. Összefoglalás

A fentiekben részletesen bemutattam a *ius commune* deliktuális jogának kártérítési szabályait. Remélhetőleg mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ókori római joghoz képest rengeteg új szabályt alkottak a középkor jogtudósai, a glosszátorok, Valójában a modern jog sem az ókori római jog örököse, hanem a természetjogi kódexek is a glosszatori jogtudomány hatása alatt születtek, ahogyan ezt a fentiekben számos utalás bizonyította.

Einige wichtige Fragen des mittelalterlichen Deliktsrechts nach Ansicht der Autoren des *ius commune* (Zusammenfassung)

Das Deliktsrecht ist eines der wichtigsten Gebiete des Privatrechts und hat eine sehr lange Geschichte. Im Frühmittelalter gerieten die Regeln des klassischen römischen Rechts in Vergessenheit. Obwohl die Lehre des römischen Rechts an den italienischen Universitäten ab dem 12. Jahrhundert wiederbelebt wurde, kann man nicht sagen, dass die Regeln des klassischen römischen Rechts im Mittelalter wieder eingeführt wurden, denn das stimmt nicht, denn

für die Glossatoren war das römische Recht in Wirklichkeit nur ein Vorwand, um das Recht zu modernisieren. Sie nannten dieses Recht, das die Verhältnisse ihrer eigenen Zeit widerspiegelte, *ius commune*, Gewohnheitsrecht. Im Folgenden möchte ich die Regeln dieses mittelalterlichen Gewohnheitsrechts zum Recht der unerlaubten Handlungen auf der Grundlage der erhaltenen mittelalterlichen Quellen zusammenfassen und analysieren.

Jegyzetek

- ¹ Bővebben lásd BÓNIS Péter: *Az európai közös jog születése*. Budapest, 2011. Rejtjel; CALASSO, Francesco: *Introduzione al diritto comune*. Milano, 1951. Giuffrè; COING, Helmut: *Europäisches Privatrecht* Bd. I: Älteres gemeines Recht. München, 1985. C. H. Beck; KECSKÉS László: *A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszerében*. Budapest, 2004. Dialóg.
- ² BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog*. Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 464–465. p. Részletesebben a római jogról a római jogi tankönyvek adnak tájékoztatást. Vö. BESSENYŐ András: *Római magánjog*. Budapest–Pécs, 2010. Dialóg; FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 2009. Tankönyvkiadó; MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*. Szeged 2008. k. n. (Tanulmányomnak nem feladata a római jogi előzményeket részletesen ismertetni.)
- ³ BRÓSZ–PÓLAY 1974. 464–468. p.
- ⁴ ROTONDI, Giovanni: Dalla lex Aquilia all'art. 1151 del Codice civile. Ricerche storico-dogmatiche. *Rivista di Diritto Commerciale*, 1916. 14. sz. 942–970. p.; 1917. 15. sz. 269–272. p.
- ⁵ X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854): „Si culpa tua damnum datum est, vel iniuria irrogata, seu aliis irrogantibus opem forte tulisti, aut haec imperitia tua, sive negligentia evenerunt, iure super his satisfacere te oportet.”
- ⁶ „Levissima culpa non habet descriptionem in lege, sed assimilatur fortuito casui; puta si quis concederet michi librum suum, quem in archa firmissima reponerem, fenestram clauderem, omnia providerem, in tali casu, si fures eum tollerent, tenerer ei levissima culpa.” GROSS, Carl (ed.): *Ignoti auctoris ordo iudicialius, pars summae legum et tractatus de praescriptione*. Innsbruck, 1871. k. n. 184. p.
- ⁷ Gl. *debet* ad Inst. 3.14 (15).3., *quibus modis contrahitur consensu obligatio, l. praeter* (Lugduni 1627, vol. V., coll. 357.): „Hic nota aliud esse dolum, ut quando est machinatio studiosa, ut ff. de dolo, l. j. § ij. Aliud latam culpam, ut non intelligere, quod omnes intelligunt, ut ff. de iuris et facti ignorantia, l. regula, § si filius, et de verborum et rerum significatione, l. latae. Aliud levem, ut desidia et negligentia, ut hic. Aliud levissimam, ut si quocumque modo potuit praevidere et non praevitit unde furtum fieri non potest sine levissima culpa, ut ff. pro so. lex cum in duobus; vel incendium nasci, licet non noceat inculpabilibus, ut ff. de of. praef. vigilum, l. nam § i.”
- ⁸ „Quaero circa legem istam, an furtum sit casus fortuitus? [...] sic distingue: aut furtum est factum a tali persona de qua verisimiliter erat confidendum, et tunc reputatur casus fortuitus [...] aut est factum furtum a persona de qua non est confidendum, et tunc non reputatur casum fortuitum, quantum esset ibi culpa levissima.” Guillelmus de Cuneo, *Comm.* in C.4.24.6., *de pignoraticia actione, l. quae* (Lugduni 1514)
- ⁹ „Iniuria autem damnum dare dicitur qui nullo iure dat damnum.” PALMIERI, Giovanni Battista (ed.): *Wernerii summa Institutionum cum glossis Martini, Bulgari, Alberici, aliorumve*. In *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi*, I. Bononiae 1914. 149. p.
- ¹⁰ „Iniuria accipitur pro culpa sive in faciendo commissa, sive in omittendo.” PALMIERI, Giovanni Battista (ed.): *Rogerii Summa Codicis* (III. 24). In *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi*, I/1. Bononiae, 1913. 49. p.
- ¹¹ Azo, *Summa* in C. 3.35., *de lege Aquilia*, n. 16 (Lugduni 1599, 311.).
- ¹² „Iniuria id est culpa.” Gl. *iniuria* ad D. 9.2.27.5., *ad legem Aquilianam, l. si servus, § tertio* (Lugduni 1627, vol. I., coll. 1033).
- ¹³ Azo Bononiensis jurisconsultus. <https://tinyurl.hu/a29h>.
- ¹⁴ BESTA, Enrico: *L'opera di Irnerio*, vol. II. Torino, 1897. Ermanno Loescher, 94. p.
- ¹⁵ Gl. *debet* ad Inst. 3.14 (15).3., *quibus modis contrahitur consensu obligatio, l. praeter* (Lugduni 1627, vol. V., coll. 357.).
- ¹⁶ PALMIERI, Giovanni Battista (ed.): *Rogerii Summa Codicis* (III.24). In *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi*. I/1. Bononiae, 1913. 49. p.
- ¹⁷ Gl. *in non faciendo* ad D. 45.1.91., *de verborum obligationibus, l. si servum* (Lugduni 1627, vol. III., coll. 991).
- ¹⁸ „Ex sola culpa seu negligentia tenetur quis ad satisfactionem damni etiam de iure canonico, quantum non habuit voluntatem damnificandi, et cum hec littera loquatur indistincte de culpa seu negligentia, debet intelligi de qualibet culpa, quia indefinita equipollet universali, ut no. in c. ut circa de elec. lib. vj. Infertur ergo, quod in hac actione legis Aquiliae venit levissima culpa de iure canonico sicut de iure civili, ut l. Aquilia, ff. ad legem Aquilianam (D. 9.2.44) [...] Et facit iste textus sic intellectus contra opinionem Innocentii in c. Sicut dignum, *De homicidio* (X. 5.12.6).” Panormitanus, *Comm.* in X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Venetis 1569, fol. 198rb).
- ¹⁹ SBRICCOLI, Mario: *L'interpretazione dello statuto*. Contributo allo studio della funzione dei giuristi nell'età comunale. Milano, 1969. 135–149. p.
- ²⁰ Gl. *si culpa* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854): „infantes et furiosi non tenentur, si damnum dederunt, quia iudicium animi non habent. Impubes doli capax tamen tenetur. [...] ille non tenetur de culpa, qui ad sui defensionem et incontinenti et eodem modo damnum dedit [...], et ille excusatur a culpa, qui alterius impulsu vel violentia ventorum damnum dedit.”
- ²¹ Gl. *si culpa* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854).
- ²² „Moderamen circa tria attenditur. Primum, ut si armis inferatur violentia, et armis repellatur. Si sine armis, simili modo repellatur. [...] Secundum, ut in continenti flagrante adhuc maleficio vio-

- lenter invasor repellatur. [...] Tertium, ut ad defensionem, non ad ultionem seu vindictam. [...] Tu dic quod sufficit terror armorum, vel iactatio percussio[n]um.” Gl. *moderatione* ad C. 8.4.1., *unde vi*, l. *possidenti* (Parisiis 1581, coll. 1779.).
- ²³ „Interesse est damnum emergens et lucrum cessans.” Accursius, Gl. *impossibile est* ad C. 7.47.1., *de sententiis quae pro eo quod interest*, l. *cum* (Lugduni 1627, vol. IV. coll. 1931).
<https://tinyurl.hu/SxNz>.
- ²⁴ BRÓSZ–PÓLAY 1974. 343–345. p.
- ²⁵ Gl. *damnorum* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854).
- ²⁶ RASI, Piero: L’actio legis Aquiliae e la responsabilità extracontrattuale nella Glossa. In ROSSI, Guido (ed.): *Atti del convegno internazionale di studi accursiani*. II. Milano 1968. Giuffrè, 723–749. p.
- ²⁷ „operas autem amissas et impensas praestet. [...] Deformatatis ratio non habebitur, quia liberum corpus non recepit aestimationem. [...] Tamen si liber homo petiit, 50 aureorum fit condemnatio. Illud fit pro poena, non pro aestimatione.” Gl. *operas eius et impensas* ad X.5.36.1., *de iniuriis et damno dato, c. si rixati* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1851).
- ²⁸ „Sic ergo tenebitur lege Aquilia qui occidit liberum hominem, licet dominus Bulgarus dixerit contrarium.” Azo, *Summa* in C. 3.35., *de lege Aquilia*, n. 16 (Lugduni 1599, 311.).
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Például az út közepén terelte az állatait. Vö. Gl. *curasti* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854): „Quia huiusmodi animalia non debent teneri in publico, ubi publicum iter est.”
- ³¹ Azo, *Summa* in C. 3.35., *de lege Aquilia* (Lugduni 1599, 310.).
- ³² Gl. *tulisti* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854).
- ³³ Sinibaldus Fliscus, *Lectura* in X. 5.12.6., *de homicidio, c. sicut dignum* (Francofurti an Moenum 1570, fol. 516vb).
- ³⁴ „Culpa culpam abolet, sed non dolum.” Gl. *iniuria* ad D. 9.2.9.4., *ad legem Aquiliam*, l. *item si obstetrix*, § *sed si per lusum* (Lugduni 1627, vol. I., coll. 1022).
- ³⁵ „et qui damni causam vel occasionem dat, damni tenetur. Hoc intelligendum est de causa proxima.” Gl. *eorum* ad C. 1 qu. 1 c. 103 (Lugduni 1584, coll. 551).
- ³⁶ LANGE, Hermann: *Schadensersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtslehre*. Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 2. Münster–Köln, 1955. De Gruyter.
- ³⁷ Az *interesse circa rem* és az *interesse extra rem* elhatárolásánál a kontraktuális felelősségnél kifejtett elvek érvényesültek. Ezekről összefoglalóan vö. BÓNIS Péter: Az *interesse extra rem* az új Polgári Törvénykönyv szerződésszegéssel kapcsolatos kártérítési jogában (Ptk. 6:143. §). *Jogtudományi Közlöny*, 2017. 11. sz. 493–499. p.
- ³⁸ „interesse quod extra rem est [...] in maleficiis prestetur.” FIRTING, Hermann: *Die Summa Codicis des Irnerius*. Berlin, 1894. J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, 250. p.
- ³⁹ „Quoddam dicitur extra rem: puta, debui tibi frumentum, et quia non dedi suo tempore, familia tua fame periit; illud damnum non consequeris, sed pretium frumenti.” Bernardus Parmensis, Gl. *damnorum* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854).
- ⁴⁰ AZO: *Summa* in C. 7.47., *de sententiis quae pro eo quod interest*, n. 2 (Venetiis 1596, coll. 761).
- ⁴¹ Hostiensis, *Summa* in X.5.17., *de raptoribus rerum*, n. 6 (Venetiis 1574, coll. 1585).
- ⁴² ROTONDI 1916. 269–270. p.
- ⁴³ RASI II. 1968. 723–744. p.
- ⁴⁴ „Pater vel dominus aliquid nimis atrox iubentes filiis vel servis facere, praecipiens tenetur, oboediens excusatur. Quid autem si praecipiens nullum ius imperandi habuit? Secundum Iohannem uterque tenetur.” Gl. *is damnum* ad D. 50.17.169(179), *de diversis regulis iuris*, l. *is damnum* (Coloniae Allobrogum 1612, coll. 1905.).
- ⁴⁵ „Proinde dominus, pater iubentes dare damnum, ex lege Aquilia sunt obligati. [...] Haec autem differentia est inter dominum et patrem et extraneum, quod et pater et dominus etiam non iubentes tenentur, si non prohibent, cum prohibere possunt, extraneus autem id est non-dominus, non-pater non tenentur ut civiliter conveniantur, nisi iubeant.” BECKHAUS, Fredericus: *Bulgari ad Digestorum titulum de diversis regulis iuris antiqui commentarius et Placentini ad eum additiones sive exceptiones*. Bonnae, 1856. 105. p.
- ⁴⁶ „Si patitur dominus servum delinquere, cum prohibere non possit, non patitur criminis poenam, et hoc nisi fuerit in culpa dominus, quod prohibere non possit.” Gl. *nullum* ad D. 50.17.109., *de diversis regulis iuris*, l. *nullum crimen* (Coloniae Allobrogum 1612, coll. 1899.).
- ⁴⁷ „Si post 13 annos commisit, potest abbas a patre exigere poenam. Vel dic quod si minor 14 an. delinquat, tenetur respondere, quatenus interest illius contra quem delinquit. [...] Si quatenus poena temporalis pecuniaria ultro interesse delictum passi requiritur, subvenitur minori.” Hostiensis, *Summa* in X.5.23., *de delictis puerorum* (Venetiis 1574, coll. 1654.).
- ⁴⁸ Gl. *animalia tua* ad X. 5.36.8., *de iniuriis et damno dato, c. si culpa* (Lugduni 1584, vol. V, coll. 1854).

